

Apolonia Głowacka

Z dziejów polskiego muzeum szkolnego

Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
Biblioteka 6/61, 3-32

1966

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Apolonia G ł o w a c k a

Z DZIEJÓW POLSKIEGO MUZEUM SZKOLNEGO

Biblioteka Główna UAM w Poznaniu przejęła w 1964 r. kilkunastotysięczny księgozbiór złożony przeważnie z poloników, będący częścią zbiorów Polskiego Muzeum Szkolnego założonego we Lwowie w 1903 r. Było to pierwsze i jedyne wówczas muzeum szkolne na ziemiach polskich.

Dzieje pierwszego muzeum szkolnego zasługują na uwagę ze względu na ciekawą genezę tej instytucji, rozwój i działalność jej dzięki ofiarnej pomocy nauczycielstwa i społeczeństwa polskiego wszystkich ziem polskich oraz Polonii zagranicznej. Musiało też polskie muzeum oprócz zwykłego celu, tj. gromadzenia podręczników, pomocy dydaktycznych i urzędzeń szkolnych, zakreślić sobie jeszcze szersze zadanie, wynikające z politycznego położenia naszego narodu, a mianowicie zbieranie pamiątek narodowych z dziedziny nauczania, wychowania i kultury pedagogicznej.

Z ideą założenia muzeum mającego służyć celom szkoły i nauczania spotykamy się już w XVIII w. Członek Komisji Edukacji Narodowej, Michał Mniszech, wielki cześnik ko-

ronny, ogłosił w 1775 r. Myśli względem założenia Musaeum Polonicum. Zdaniem autora, "nie dość jest wydać przepisy nauczycielom i obmyślać metody nauczania". Uważał, że "starania te i ułożenia byłyby może skuteczniejsze, gdyby do nich były przyłączone pobudki naśladowania, wzory pewne, wiodące do prędszego i nieomylnego rzeczy poznania". Do tego zaś celu miały służyć zbiory planowanego Musaeum Polonicum. Projekt ten wprawdzie nie został wówczas zrealizowany, lecz sama myśl wyprzedziła o kilkadziesiąt lat poczynania innych narodów w tej dziedzinie¹.

O muzeum szkolnym wspominają również Ustawy Komisji Edukacji Narodowej w rozdziale IV, które zalecają wizytorom badać m.in. stan budynków szkolnych, biblioteki i muzeum.

Instytucje tego rodzaju jak muzeum szkolne poczęły powstawać w połowie XIX w. w krajach przodujących w rozwoju przemysłu: Anglii, Francji i Niemczech. We Francji idea założenia muzeum szkolnego sięga początków XIX w. i wiąże się z prekursorem pedagogiki porównawczej M.A. Jullienem, który w 1817 r. wystąpił z pomysłem utworzenia w Paryżu takiej instytucji. Projekt ten został uwzględniony dopiero w 50 lat później w związku z wystawą powszechną w Paryżu w 1867 r. Postanowiono wówczas zachować zgromadzone na wystawie liczne eksponaty dydaktyczne celem zorganizowania stałej wystawy, mającej na celu ułatwienie nauczycielstwu wyboru odpowiednich środków poglądowych nauczania. Wystawa ta z czasem miała się przekształcić w muzeum

szkolne. Na przeszkodzie realizacji tego postanowienia stanęła wojna francusko-pruska w 1870/71 r. Dopiero w 1876 r. doszło do utworzenia niewielkiego muzeum szkolnego przez Towarzystwo Nauczycieli Okręgu Sekwany przy wydatnej pomocy społeczeństwa francuskiego².

Idea doskonalenia nauczania w XIX w. przy pomocy środków nauczania poglądowego rozpowszechniła się również w innych krajach, co dawało impulsy do zakładania muzeów szkolnych. Sprowadzały one m.in. pomoce dydaktyczne oraz sprzęt szkolny z fabryk, badały jego przydatność w nauczaniu, dawały projekty ulepszeń i zalecały szkołom kupno najlepszych wyrobów. Pierwsze muzeum szkolne powstało w Sztuttgarcie w 1841 r. i było wzorem dla dalszych instytucji tego typu. W XIX w. w Niemczech było ich 32. Drugie większe muzeum powstało w Londynie w 1857, a trzecie w Kanadzie (Toronto) w tym samym roku.

Instytucjami tymi interesowały się władze państwowe i zarządy bogatszych miast, które łożyły znaczne fundusze na zakładanie i wyposażenie muzeów. Do najbogatszych należało muzeum szkolne w Petersburgu, powstałe w 1871 r., muzea w Montrealu, Nowym Jorku i Tokio³. W 1907 r. istniało na świecie 68 muzeów szkolnych, w tym w Austro-Węgrzech 9, w Szwajcarii 6, w Wielkiej Brytanii, Holandii, USA i Francji po 2. Niektóre z muzeów szkolnych gromadziły również materiały archiwalne, dokumenty historyczno-dydaktyczne, inne przekształciły się w muzea biograficzne, jak np. sławne Pestalozzianum w Zurychu

lub Muzeum Komeńskiego w Węgierskim Brodzie w Czechosłowacji⁴.

We Francji tworzenie muzeów szkolnych popierali ministrowie oświaty; Jules Francois Simon⁵ oraz Agenor Bar-doux⁶. Ten ostatni zamierzał wykorzystać w tym celu zbiory nagromadzone na wystawie powszechnej. Jednakże dopiero w 1879 r. ówczesny minister oświaty Jules Ferry⁷ wydał dekret w tej sprawie. Zgodnie z jego treścią przy Ministerstwie Oświaty założone zostały muzeum pedagogiczne i biblioteka do celów początkowego nauczania, które obejmowały zbiory pomocy dydaktycznych, podręczników oraz dokumentów historyczno-statystycznych. Otwarcie Muzeum Pedagogicznego nastąpiło w 1880 r. w Paryżu przy ulicy L'Homonda nr 42. Przy Muzeum istniała biblioteka ruchoma dla użytku nauczycieli oraz laboratorium chemiczne. Inicjatorzy Muzeum wychodzili z założenia, że miało ono być zarówno miejscem nauki dla specjalistów, jak i ośrodkiem porozumiewania się wszystkich obywateli interesujących się sprawami wychowania, a nadto pośrednikiem między czynnikami oficjalnymi oraz osobami szukającymi porozumienia się z nimi. W Muzeum udostępniano zwiedzającym stałą wystawę pomocy szkolnych. O realizacji planów Muzeum w Paryżu informowało czytelników redagowane przez tę instytucję czasopismo fachowe pt. "Révue Pédagogik".

Muzeum paryskie wzbudziło żywe zainteresowanie na ziemiach polskich, a działacze oświatowi lat osiemdziesiątych XIX w., jak Samuel Dickstein⁸ i Adolf Dygasiński, po-

stalowali potrzebę utworzenia muzeum szkolnego w Warszawie. Dyrektor szkoły realnej, Eugeniusz Babiński, zgromadził nawet sporą liczbę pomocy dydaktycznych, które miały być zaczątkiem muzeum szkolnego w Warszawie. Do realizacji tego projektu nie doszło jednak z powodu niepowodzeń materialnych Babińskiego. Dopiero w 1905 r. z inicjatywy Towarzystwa Pomocy Naukowych "Urania" powstało Towarzystwo Muzeum Pedagogicznego, które utworzyło Muzeum Nauczyczy Szkolnej w Warszawie. Posiadało ono wczecowe pomoce dydaktyczne, a nadto udzielało nauczycielom wskazówek jak zakładać gabinety przedmiotowe.

Drugą placówkę tego rodzaju założono w Warszawie staraniem Samuela Dicksteina i J. Hellmanna w 1917 r. Było to Muzeum Pedagogiczne miejskie, które posiadało zbiory pomocy dydaktycznych do wszystkich przedmiotów nauczania elementarnego i średniego, a nadto organizowało konferencje i wystawy oraz udzielało porad pedagogicznych. Przy muzeum istniała biblioteka, która zawierała również prace dotyczące historii szkolnictwa i wychowania w Polsce licząca w 1927 r. 5500 tomów. Dyrektorem tej instytucji był w latach dwudziestych Lucjan Paczowski⁹.

Już w latach osiemdziesiątych XIX w. powołano w Warszawie polskie czasopismo pedagogiczne, które zapożyczyło swą nazwę od wymienionego poprzednio "Révue Pédagogik", ukazując się jako "Przegląd Pedagogiczny"¹⁰. W 1884 r. paryskie Muzeum Pedagogiczne przesłało redakcji "Przeglądu Pedagogicznego" w Warszawie zawiadomienie, że przy Cen-

tralnej Bibliotece Nauczania Elementarnego w Paryżu założona została Sekcja Słowiańska, która gromadzi materiały historyczno-statystyczne dotyczące szkolnictwa i nauczania z innych krajów i zapraszało do współpracy¹¹. Apel ten spotkał się na ziemiach polskich z żywym oddźwiękiem, a lwowskie czasopismo "Szkoła" jako pierwsze wyraziło gotowość wymiany wydawnictw i materiałów w Muzeum Pedagogicznym w Paryżu¹².

W zaborze austriackim koncepcję utworzenia muzeum szkolnego propagował jako pierwszy Mieczysław Baranowski. Największe jednak zasługi na tym polu ma Antoni Karbowski, wybitny historyk wychowania i bibliograf. Postulował on stworzenie stałej instytucji wspierającej badania dziejów szkolnictwa i pedagogiki polskiej, czyli był zwolennikiem historycznej koncepcji muzeum szkolnego. Prace z tego zakresu publikował na łamach czasopisma pedagogicznego "Muzeum", wydawanego od 1885 r. przez Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych. Do 1939 r. ukazało się 54 obszernych tomów tego czasopisma, uzupełnionych 11 tomami dodatkowymi. Zawierały one prace z zakresu historii oświaty i szkolnictwa, reformy szkół, a ponadto sprawozdanie z posiedzeń, zjazdów i kongresów nauczycielstwa w kraju i za granicą. W dniu 8.12.1891 r. na posiedzeniu krakowskiego koła Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych rzucił Karbowski myśl, aby urządziło ono wystawę z okazji 25 rocznicy zaprowadzenia języka polskiego jako wykładowego w szkołach galicyjskich. Ekspozyty miały stanowić

zaczątek przyszłego muzeum szkolnego w Krakowie. W 1892 r. przedłożył Karbowski w kole krakowskim TNSW szczegółowy projekt polskiej wystawy szkolnej, którą miano zorganizować dla uczestników Walnego Zgromadzenia TNSW w Krakowie. Projekt swój zgłaszał i ponawiał A. Karbowski kilkakrotnie na zebraniach TNSW w Krakowie i Lwowie, proponując, aby ramy muzeum szkolnego rozszerzyć także na uniwersytety. Jednocześnie na łamach "Muzeum" w latach 1893-94 opublikował on cykl¹³ obszernych artykułów pt. Listy w sprawie wystawy historycznej szkolnictwa narodowego. Zawierały one szczegółowy plan takiej wystawy, na którą miały się złożyć m.in. dzieła pedagogiczne, podręczniki, prace nauczycieli i uczniów, programy i druki szkolne, dyplomy i świadectwa, mapy sieci szkół, medale, pieczęcie, ilustracje.

W wyniku zabiegów A. Karbowskiego IV Kongres Pedagogiczny w 1894 r. podjął uchwałę, aby stworzyć taką instytucję. Sprawa ucichła jednak na dłuższy czas i złożona została w aktach TNSW, mimo że na każdym walnym zebraniu Towarzystwa Karbowski interweniował w tej sprawie. Przypomniał ją na zebraniu tegoż Towarzystwa w 1899 r. W. Heck odczytem o muzeum szkolnym w Brukseli.

Dopiero na XIX Walnym Zjeździe TNSW we Lwowie w 1903 r. na wniosek dra Ludomiła Germána, krajowego inspektora szkół we Lwowie, podjęto uchwałę założenia Polskiego Muzeum Szkolnego we Lwowie. W kilka miesięcy później poparł tę myśl Zjazd Delegatów Towarzystwa Pedagogicznego.

Wzywano do współpracy władze, instytucje oświatowe, szkoły i nauczycielstwo. Rany Muzeum rozszerzono także i na uniwersytety, zgodnie z projektem Karbowiaka. Powołano stałą komisję Polskiego Muzeum Szkolnego, która gromadziła ekspozycje do dwóch działów: historycznego i współczesnego. Muzeum rozrastało się niespodziewanie szybko. Wspierane było przez stałe subwencje Ministerstwa Oświaty, Sejmu, towarzystw nauczycielskich, osób prywatnych, a szczególnie przez grona nauczycielskie. Prasa polska trzech zaborów okazywała młodej instytucji dużo zainteresowania i życzliwego poparcia. Nawiązano również kontakty z Polonią zagraniczną, od której napływały hojne dary oraz z innymi muzeami szkolnymi, z których doświadczeń korzystano, m.in. z muzeum w Amsterdamie i Zurychu. Muzeum wrocławskie, założone w 1891 roku chętnie służyło im radą i pomocą.

W 1906 r. Muzeum Szkolne znalazło stałe pomieszczenie we Lwowie w lokalu wynajętym przy ulicy św. Mikołaja 21, obejmującym w pierwszych latach 4 pokoje, a w następnych 8 pokoi. Uroczyste otwarcie Muzeum nastąpiło 3 maja 1907 r. Powołany nowy zarząd tej instytucji wzmógł starania o zdobycie większych funduszy na jej rozbudowę i pomnożenie zbiorów.

Głównym celem Muzeum Szkolnego było: 1) gromadzenie dokumentów i materiałów źródłowych dotyczących dziejów szkół na ziemiach polskich oraz szkół polskich działających w ośrodkach polonijnych za granicą, 2) podnoszenie poziomu nauczania w szkołach polskich przy pomocy a) udostępniania

nauczycielstwu polskiemu książek fachowych i podręczników, b) propagowania ulepszonych urządzeń szkolnych i pomocy dydaktycznych, c) informowania o pracy szkół przodujących w osiąganiu coraz wyższego poziomu.

Dużo uwagi poświęcał zarząd Muzeum Szkolnego produkcji higienicznego sprzętu szkolnego (ławek, tablic, przyrządów do ćwiczeń gimnastycznych). Ponieważ wytwórczość krajowa w tej dziedzinie stała na niskim poziomie Zarząd Muzeum wystąpił z inicjatywą sprowadzenia dokumentacji i wzorów najbardziej nowoczesnych urządzeń francuskich i angielskich zamiast wyłącznego wzorowania się na przestarzałej wytwórczości niemieckiej¹⁴.

Troska o zdrowie i prawidłowy rozwój fizyczny młodzieży szkolnej spowodowała, że Zarząd Muzeum Szkolnego zabiegał o stworzenie warunków higienicznych w szkołach i instytucjach oświatowych. Idąc śladem dra Henryka Jordana urządzano parki szkolne, w których organizowano zabawy dla młodzieży.

Zarząd Muzeum Szkolnego był propagatorem politechnizacji. Uważał on pracę fizyczną wykonywaną przez uczniów w szkole, warsztacie szkolnym, ogrodzie szkolnym, czy polu doświadczalnym za ważny czynnik wychowawczy. Z inicjatywy Zarządu Muzeum Szkolnego zaczęto tworzyć przy szkołach zawodowych i średnich warsztaty uczniowskie, których liczba stale wzrastała. Doskonaliła się również kadra nauczycieli pracująca w tych instytucjach. Za pośrednictwem Muzeum Szkolnego nawiązano kontakty z podobnymi instytucja-

mi w Szwajcarii celem wymiany doświadczeń i doskonalenia nauczycieli "pracy ręcznej". Co roku kilku nauczycieli z Galicji brało udział w kursach pracy ręcznej organizowanych w Bernie i w Bazylei. W 1910 r. utworzono Krajowy Związek Kierowników Warsztatów Studenckich, który pod patronatem Muzeum Szkolnego urządzał wystawy eksponatów wykonanych przez uczniów w tych warsztatach. Dużym osiągnięciem było uczestnictwo polskich warsztatów uczniowskich w 1910 r. w "Wystawie higieny szkolnej w Paryżu", w której Polacy jako jedyni wystawili prace ręczne wykonane przez uczniów szkół średnich. Nadto Muzeum Szkolne urządzało począwszy od 1909 r. stałe wystawy prac uczniów w swoich lokalach we Lwowie. Szczególnie ciekawych i pięknie wykonanych eksponatów dostarczała szkoła przemysłu drzewnego w Zakopanem oraz szkoła ślusarska w Świątnikach. Popularność warsztatów rosła. Na życzenie rodziców przyjmowano do warsztatów także dziewczęta.

W 1909 r. Polski Kongres Pedagogiczny we Lwowie polecił Zarządowi Muzeum Szkolnego utworzenie centralnej organizacji jednoczącej nauczycielstwo wszystkich ziem polskich¹⁵. Uchwały Kongresu mówią o "braku wszelkiej łączności duchowej w wychowaniu młodzieży na obszarze ziem polskich rozerwanych sztucznie przez podziałowe granice". Zalecają "w miarę sił czuwać nad odrębnością polskiego ducha" Zarząd Muzeum podjął się wykonania tego trudnego zadania. W dniu 4.11.1909 r. odbyło się w jego lokalu posiedzenie ściślejszej komisji. Opierając się na referacie

Heleny Radlińskiej uznano potrzebę zjednoczenia wybitnych sił pedagogicznych w ogólnopolską organizację naukową w rodzaju "Pedagogicznej Akademii". Sformułowane wyniki obrad komisji opublikował Zarząd Muzeum w czasopismach fachowych oraz w prasie krajowej i zakordonowej. Nadto wysłano ankiety indywidualne do nauczycielstwa wszystkich trzech zaborów oraz uczonych polskich, prosząc o nadsyłanie pisemnych opinii w tej sprawie. Uzyskano tą drogą wypowiedzi i wskazówki wybitniejszych nauczycieli, uczonych i działaczy oświatowych, dotyczące dalszej pracy nad założeniem tak poważnej i pożytecznej instytucji. Dalsze przygotowania przerwane zostały przez wybuch I wojny światowej.

Zbiory Muzeum Szkolnego rosły w szybkim tempie. Zasoby istniejącej przy Muzeum Biblioteki powiększały się przez nabytki dzieł zwartych oraz roczniki czasopism. Uzyskiwano je drogą zakupów i darów. Ofiarodawcami były instytucje i osoby prywatne. Brakujące pozycje w księgozbiorze Zarząd Muzeum uzupełniał własnym kosztem, poszukując ich na rynku księgarskim i antykwarskim. Duże zasługi nad powiększaniem zasobów bibliotecznych położyły w pierwszym rzędzie krakowskie i lwowskie koło Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych oraz Zarząd Główny tegoż Towarzystwa. Stałe zasiliał zbiory Muzeum Zarząd Główny i koła Towarzystwa Pedagogicznego. Zwracano się również o pomoc i uzyskiwano ją od reprezentacji miasta Lwowa. Dużą ofiarność wykazały polskie nakładowe firmy księgarskie jak Alten-

berg, Arct, Gebethner i Wolff, Idzikowski w Warszawie i Kijowie, Ostrowski w Odessie, Księgarnia Polska w Petersburgu, Księgarnia Rzepeckiego w Poznaniu i Szczepankiewiczza w Kaliszu, które na apel Muzeum Szkolnego odpowiadały hojnymi darami. Nadto dyrekcje szkół nadsyłały bezinteresownie sprawozdania roczne i programy własnych instytucji, a wydawnictwa druków ciągłych dostarczały roczników czasopism i gazet. Muzeum uzyskało sporo czasopism obcojęzycznych: czeskich, bułgarskich, węgierskich, holenderskich, szwedzkich. Muzeum nawiązało wymianę z Ministerstwem Oświaty w Amsterdamie i w Bernie, jak również z organizacjami polskimi w Ameryce. Otrzymywało stamtąd materiały statystyczne dotyczące polskiego szkolnictwa, zrzeszeń oświatowych i organizacji społecznych działających w ośrodkach polonijnych. Szczególnie cennym nabytkiem były materiały źródłowe dotyczące przeszłości naszego szkolnictwa, m.in. podręczniki szkół pijarskich i jezuickich, korpusu kadetów w Warszawie, książki szkolne wydane przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych oraz dzieła pedagogiczne wydawane staraniem Ministerstwa Oświecenia Królestwa Kongresowego¹⁶. Księgozbiór liczący w roku 1918 ponad 16 000 tomów umieszczono w kilkunastu oszklonych szafach i na półkach. Od 1909 r. tworzono katalogi napływających zbiorów.

Biblioteka Polskiego Muzeum Szkolnego mogła się szczycić posiadaniem kompletu zbiorów obejmujących sprawozdania roczne szkół, towarzystw oświatowych i młodzie-

żowych, programy nauczania, statystyki szkolne. Równie obfitego kompletu nie posiadała żadna ze współczesnych polskich bibliotek. Istotną wartość Muzeum lwowskiego polegała właśnie na bibliotece. Napływ zbiorów byłby niewątpliwie znacznie większy, lecz Zarząd zmuszony był od 1917 r. ograniczyć zasilanie zbiorów muzealnych i bibliotecznych z powodu przepełnienia sal i braku funduszków na rozszerzenie lokali.

Zbiory biblioteczne uporządkowano i podzielono według następujących grup:

- a. Pedagogika, dydaktyka, historia szkół oraz podręczniki,
- b. Mapy, atlasy i globusy,
- c. Modele dydaktyczne, pieczęcie,
- d. Obrazy, ilustracje, fotografie,
- e. Rękopisy i dokumenty,
- f. Prace uczniów,
- g. Higiena szkoły, urządzenia i sprzęty (tablice i wzory),
- h. Sprawozdania roczne szkół, programy nauczania, sprawozdania towarzystw oświatowych i zajmujących się wychowaniem burs i stowarzyszeń młodzieży,
- i. Czasopisma.

Zbiory udostępniano nauczycielom i szerszej publiczności do celów naukowych i dydaktycznych, wypożyczając je do domu, również na prowincję. Od 1.1.1911 r. otwarto w lo-

kalach Muzeum przy ul. św. Mikołaja 21 Czytelnię Pedagogiczną. W latach I wojny światowej Zarząd Muzeum wstrzymał wypożyczanie dzieł naukowych do domu i do innych miejscowości, udostępniając je jedynie w obrębie czytelni.

W 1914 r. przeniesiono Polskie Muzeum Szkolne ze śródmieścia w odleglejszą ulicę Gosiewskiego i umieszczono w domu nr 4. Mimo to liczba wypożyczeń bibliotecznych nie zmniejszyła się a nawet wzrosła. Ogólna liczba wypożyczeń wynosiła około 4000 rocznie. Czytelnicy zgłaszali swoje dezyderaty odnośnie do nowych nabytków celem uzupełnienia zbiorów bibliotecznych. Co roku Muzeum nabywało kilkadziesiąt pozycji na żądanie czytelników. Nie wszyscy wypożyczający poczuli się jednakże do obowiązku zwrotu książek w wyznaczonym terminie. Zaległości dotyczyły 3/4 liczby dzieł wypożyczonych. Aby więc uniknąć większych strat z tego powodu, wprowadził Zarząd w 1914 r. obostrzone przepisy o użytkowaniu zbiorów Biblioteki oraz zbiorów muzealnych i stosował rygory wobec osób nie przestrzegających zaprowadzonego regulaminu.

Biblioteka i muzeum gościły często wycieczki m.in. uczestników Walnych Zjazdów Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Towarzystwa Pedagogicznego, członków kursów nauczycielskich, konferencji nauczycielskich, słuchaczy seminarium nauczycielskiego, wycieczki studentów i młodzieży szkół galicyjskich. W latach I wojny światowej Polakom Muzeum Szkolnym interesowali się internowani w Galicji Polacy z Królestwa Polskiego, którzy po wojnie nadal

utrzymywali pisemne kontakty z Zarządem Muzeum, zasięgając informacji w zakresie urządzeń szkolnych.

Zarząd Polskiego Muzeum Szkolnego współdziałał z kulturalnymi i społecznymi instytucjami w kraju i za granicą. Oprócz wymienionych poprzednio towarzystw nauczycielskich podkreślić należy współpracę Muzeum z Polskim Instytutem Pedagogicznym w Krakowie, z Ligą Pomocy Przemysłowej we Lwowie, z Towarzystwem Kolonii Lecznicznych we Lwowie, z kołami Towarzystwa Szkoły Ludowej oraz innymi instytucjami naukowymi i wychowawczymi w Galicji, Królestwie Polskim i Poznańskim. Muzeum spełniało swe zadanie kulturalne, stając się z jednej strony instytucją pomocniczą dla studiów pedagogicznych i dydaktycznych oraz badań nad historią naszych szkół, z drugiej strony było łącznikiem między szkolnictwem polskim a społeczeństwem. Zarząd Polskiego Muzeum Szkolnego porozumiewał się stale z pokrewnymi instytucjami za granicą; z Komitetem Towarzystw Polskich dla udziału Polaków w IV Międzynarodowym Kongresie Higienistów Szkolnych w Paryżu, Sekcją Polską Komitetu dla Spraw Międzynarodowego Muzeum Kultury w Brukseli, z zagranicznymi muzeami szkolnymi w Amsterdamie, Bernie szwajcarskim, w Budapeszcie, Gracu, Kopenhadze, Wrocławiu, Zurychu i in. Najbardziej zasłużonymi i długoletnimi pracownikami w zarządzie Muzeum byli: prezes dr Ludomił German, dr Franciszek Majchrowicz, Tadeusz Lewicki, dr Karol Opuszyński, Władysław Żłobicki, dr Eugeniusz Piasecki, Ignacy Nowicki, Józef Czernecki. Kustosza-

mi zbiorów byli kolejno: Henryk Kopia (1904-1905) dr Stanisław Kossowski (1905-1909), dr Benedykt Fuliński (1909-1911), Franciszek Paczosa (1911-1915). Od 1912 utworzono stanowisko dyrektora Muzeum Szkolnego, którym był przez kilka lat Antoni Łukasiewicz, profesor IV gimnazjum we Lwowie. Został on delegowany z ramienia Zarządu Muzeum do Komitetu I Zjazdu Higienistów Polskich we Lwowie (w lipcu 1914), do Kuratorium Warsztatów Ligi Pomocy Przemysłowej oraz na IV Zjazd Międzynarodowego Kongresu Higienistów Szkolnych w Buffalo¹⁷.

Okres I wojny światowej zaznaczył się ujemnie w pracy Polskiego Muzeum Szkolnego. Przeszkodą w rozwoju czynności Zarządu był brak dawnych etatowych pracowników muzealnych i bibliotecznych powołanych do armii, którzy należeli do tzw. stypendystów. Na zatrudnienie nowego personelu brak było funduszy. Stypendia wpływały nieregularnie a zwykowała wartość pracy przy spadku pieniądza. Największy wydatek spowodowała konieczność przeniesienia muzealnych zbiorów z dniem 1.6.1918 r. z lokalu przy ul. Gosiewskiego do nowego obszerniejszego gmachu Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego przy ul. Zimorowicza 17. Na przeniesienie zbiorów w ciężkich czasach wojennych zdecydował się Zarząd także i z tego powodu, że nie posiadał środków na opłacenie podwyższonego czynszu i nie chciał narażać Muzeum na wypowiedzenie lokalu w przyszłości w niedo- godnej dlań chwili. Dalszą przeszkodą utrudniającą prawidłową egzystencję Muzeum był zupełny brak opału. W ciągu

zimy 1918 r. można było ogrzewać tylko kancelarię i to raz na parę dni. Wszystkie inne lokale Muzeum, a co najważniejsza pracownia i czytelnia, nie były ogrzewane i na skutek tego przez parę miesięcy w roku niedostępne dla pracowników i czytelników. Mimo usilnych starań o subwencje od centralnych władz rządowych i krajowych wpływy nie wystarczały na wynagrodzenie niezbędnych pracowników, zakup i oprawę książek oraz prenumeratę czasopism.

W czasie inwazji w roku 1917 zajęto budynki szkół średnich w Galicji na cele wojenne, a mieszczące się w nich warsztaty uczniowskie zostały zniszczone. Okazało się, że około 40 warsztatów wymaga znacznej pomocy. Reaktywowane zakłady szkolne szukały często porady w Polskim Muzeum Szkolnym, które na wszystkie zapytania udzielało zawsze wyczerpujących wyjaśnień i pośredniczyło w nabywaniu pomocy dydaktycznych i urządzeń szkolnych. Zarząd Muzeum zajął się po I wojnie światowej organizacją masowej produkcji tanich i higienicznych sprzętów szkolnych, jak ła-
wek, tablic itp. W tym celu porozumiewał się z większymi i wypróbowanymi dawniej dostawcami, a krakowskiej Centrali Przemysłu Drzewnego dostarczył rysunków potrzebnych do wykonania tego typu sprzętów. Większe trudności pokonywać musiało Muzeum przy uruchomieniu krajowej produkcji pomocy dydaktycznych. Dzięki wytrwałym zabiegom i zachęcie Zarządu Muzeum było przed I wojną światową czynnych kilka polskich przedsiębiorstw tego rodzaju. W czasie I wojny światowej zawiesiły one swą działalność z braków mate-

rialów surowcowych i innych trudności wynikłych z istniejących warunków. Obecnie zarząd Muzeum utworzył specjalny komitet, którego zadaniem było obudzić żywsze zainteresowanie tą dziedziną wytwórczości krajowej. Przewidywano bowiem, że w najbliższych latach powojennych zapotrzebowanie szkół na pomoce dydaktyczne stale będzie wzrastać, analogicznie do odbudowy zniszczonych lokali i rozbudowy istniejących szkół, które od kilku lat nie mogły uzupełniać swej bazy dydaktycznej.

Współpraca Polskiego Muzeum Szkolnego z innymi instytucjami oświatowymi w kraju i za granicą osłabła w latach toczącej się I światowej wojny. Przyczyną były wyjątkowe warunki nie sprzyjające rozwojowi pracy kulturalno-oświatowej oraz techniczne trudności wzajemnego porozumiewania się. Wszelkie nici komunikacji z zagranicą zostały przerwane. Nawet wznowienie kontaktów z Królestwem Polskim i Wielkopolską było trudne. Wobec tego Zarząd Muzeum z konieczności ograniczył współpracę kulturalną do organizacji galicyjskich¹³.

Mimo że ofiarność społeczeństwa po I wojnie światowej nie osłabła i dary napływały stale, to jednak Muzeum przeżywało duże trudności, spowodowane brakiem stałych dotacji umożliwiających normalne funkcjonowanie tak Muzeum Szkolnego jak i Biblioteki oraz Czytelni. Ogólna liczba muzealnych okazów wynosiła około 2000, a zbiory biblioteczne dochodziły w 1927 r. do 24 000 tomów. Nie mając odpowiednich pomieszczeń ani środków na opłacenie opału,

oświetlenia i zatrudnienie stałych pracowników, nie spełniało Muzeum swego zasadniczego celu. Mimo trudnej sytuacji, Muzeum od 1927 r. przez kilka lat utrzymywało stypendystów-bibliotekarzy. Dyrektorami Muzeum byli w tych latach kolejno: prof. Stanisław Kempicki i prof. Henryk Głrtner.

W 1930 r. lwowskie Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, mając trudności z utrzymaniem Polskiego Muzeum Szkolnego zgodziło się na propozycję członka Zarządu Muzeum prof. dra Ludwika Jaxy-Bykowskiego, kierownika Katedry Pedagogiki Uniwersytetu Poznańskiego, by oddać Bibliotekę Muzeum Szkolnego w depozyt tej katedrze. Księgozbiór przewieziono w 1931 r. ze Lwowa do Poznania i umieszczono w lokalu Katedry Pedagogiki w Collegium Medicum przy ul. Fredry 10¹⁹. W latach drugiej wojny światowej zbiory te przeniesione przez okupanta do kościoła św. Michała w Poznaniu uległy w znacznym procencie zniszczeniu na skutek bombardowania²⁰.

Po wyzwoleniu ocalałe resztki księgozbioru Muzeum Szkolnego weszły częściowo w skład Biblioteki Katedry Pedagogiki, częściowo zachowane zostały jako wyłączony depozyt przy katedrze Pedagogiki. Niewielką szczątkową część tego księgozbioru odnaleźli pracownicy Biblioteki Głównej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza wśród zbiorów biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku i przewieźli do Poznania. Ponieważ okupanci zgromadzili w Poznaniu książki ze wszystkich okupowanych terenów jest prawdopo-

dobne, że po wyzwoleniu wraz ze zbiorami Seminarium Duchownego zabrano i przetransportowano do Włocławka część książek Polskiego Muzeum Szkolnego, które następnie zwrócono Uniwersytetowi Poznańskiemu²¹.

W 1964 r. Katedra Pedagogiki UAM z braku odpowiednich pomieszczeń zrezygnowała z księgozbioru Polskiego Muzeum Szkolnego, znajdującego się jako depozyt w lokalach tej Katedry przy ul. Fredry nr 10. Zbiory te przejęła Biblioteka Główna UAM i po opracowaniu ich włączyła je do swych zasobów, uzupełniając tą drogą braki swych zbiorów w zakresie druków polskich XVIII i XIX w. Ogółem włączono 6673 woluminy, z czego przypada 1790 na dzieła zwarte, 3451 na czasopisma a 1432 na zbiory specjalne. Ponadto przekazano do działu dubletów 4524 woluminy. Globalna liczba przejętych przez Bibliotekę Główną druków z księgozbioru b. Muzeum Szkolnego wynosi 11 197 woluminów. Wszystkie książki są starannie oprawione i dobrze utrzymane. Wśród dzieł i książek zwartych najliczniej reprezentowane są polskie podręczniki szkolne od najdawniejszych czasów, a więc: książki ze szkół jezuickich i pijarskich, książki wydawane dla Korpusu Kadetów w Warszawie, podręczniki wydawane przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, wydawnictwa dotyczące szkół z czasów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego, wreszcie podręczniki trzech zaborów, wśród których najlepiej skompletowany jest zbiór podręczników galicyjskich z XIX w. Na uwagę zasługuje zbiór elementarzy różnych narodów oraz podręczników polsko-amerykańskich.

Nie sposób wymieniać wszystkich, przytaczam więc tylko niektóre tytuły: Bielski S. (pijar), Arytmetyka praktyczna... dla wygody młodzieży i użytku gospodarskiego, Warszawa 1815; Presiowski J., Gramatyka łacińska pijarska, Warszawa 1836; Materiał z nauk w Gimnazjum Wołyńskim, Krzemieniec 1816; Wybicki J., Początki geografii politycznej, Wrocław 1811; Bystrzycki J., Fizyka dla szkół wydziałowych, Warszawa 1820; Piekarski Fr.B., Zbiór praw polskich i W.Księstwa Litewskiego od roku 1347, Kraków 1813; Pszczelnik doskonały... Lwów 1800; Bandtkie J.S., Elementarz zawierający różne wiadomości stosowane do pojęcia dzieci, Wrocław 1813; Pierwsza książka do czytania i nauki języka polskiego dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim, Wiedeń 1860; Campe J.H., Książeczka moralna dla dzieci, Lwów 1822; Pierwsza książka do czytania dla szkół ludowych w Ameryce, Chicago 1890; Zapala W., Gramatyka języka polskiego dla szkół ludowych w Ameryce, Chicago 1903; Szumski T., Dokładna nauka języka i stylu polskiego, Poznań 1802; Królikowski J.F., Rys poetyki... Poznań 1828; Trojański J.I., Gramatyka łacińska, Warszawa 1836.

Bardzo dużo jest podręczników do nauki filologii klasycznej w gimnazjach. Wymienię tylko: Popliński A., Przykłady do tłumaczeń z łacińskiego na polskie, Poznań 1870; Jerzykowski A., Zadania do tłumaczeń z greckiego na polskie, Trzemeszno 1848; Homerus, Odysseja, Kraków 1815; Homera Illiada w skróceniu, Lwów 1899;

Licznie zgromadzone są książki dotyczące dziejów oświaty i szkolnictwa na ziemiach polskich, do których zaliczyć wypada zbiór sprawozdań ze szkół ludowych, średnich i zawodowych b. Galicji, Królestwa Polskiego. Uzupełniają je sprawozdania z działalności instytucji oświatowych jak: Rad Szkolnych Okręgowych w Galicji, Polskiej Macierzy Szkolnej w Królestwie Polskim oraz w Księstwie Cieszyńskim, Sprawozdania Towarzystwa Pedagogicznego i Związku Nauczycielek we Lwowie, Towarzystwa Oświaty Ludowej w Galicji, Towarzystwa Bratniej Pomocy Studentów Uniwersytetu Warszawskiego, Towarzystwa Gimnazjalnego "Sokół" we Lwowie, Towarzystwa Szkoły dla Dorosłych Analfabetów na Kazimierzu w Krakowie, Towarzystwa Kursów dla Kobiet we Lwowie za lata 1897-99, Sprawozdania zarządów internatów przy seminariach nauczycielskich w Galicji.

W zbiorze tym są prawie wszystkie sprawozdania szkół średnich b. Galicji. Niektóre z nich posiadają objętość około 150 stron i zawierają prócz programów, spisów uczniów i absolwentów, jeszcze cenne artykuły i rozprawy pedagogiczne. Każde z tych sprawozdań daje obszerny i wyczerpujący obraz życia danej szkoły i stanowi tym samym ważne źródło dla historyka szkół i oświaty. Szereg sprawozdań dotyczy działalności stowarzyszeń młodzieży i ich pism jak np. "Juventus", wydawanego przez młodzież gimnazjalną w Tarnowie i Rzeszowie. Wiele sprawozdań dotyczy akcji pomocy dla dzieci ubogich i sierot w postaci burs, kolonii dziecięcych i ogrodów dla dzieci, organizowanych

na terenie b.Galicji i Królestwa Polskiego. Poważniejsze pozycje, które zapisano w tym dziale to: Obraz rozwoju i działalności towarzystw kolonii leczniczych dla dzieci 1886-1909, Lwów 1910; Instrukcje szczegółowe Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, Warszawa 1905; Sprawozdanie Towarzystwa Dobroczynności we Lwowie od 1857-1858 (Lwów 1858); Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Młodzieżą Szkół Średnich w Tarnowie (1905-1907); Tarnów 1907.

W dziale dotyczącym szkół i nauczania zanotować warto: Idzikowski A., Szkoła kaliska, Kalisz 1900; Sinko-T., Źródła przykładów Reja w "Żywocie człowieka poczciwego", Kraków 1905; Kossowski S., Polskie Muzeum Szkolne, jego cele a nauczycielstwo, Lwów 1907; Przepisy organizacji Akademii Handlowej we Lwowie, Lwów 1904; Statut Towarzystwa dla popierania nauki polskiej we Lwowie, Lwów 1901; Program Akademii Przemysłowo-Technicznej w Krakowie 1882-1883, Kraków 1883.

Wartość przejętych przez Bibliotekę Główną zbiorów podnoszą czasopisma, tak szkolne jak i z dziedzin pokrewnych. Są to w znacznej części komplety. Prócz polskich czasopism, poświęconych sprawom wychowania i szkolnictwa w ogóle, spotykamy tutaj czasopisma niemieckie, czeskie, duńskie, serbskie, rosyjskie, angielskie, francuskie. Z czasopism polskich zasługują na uwagę: Sprawy Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, Tygodnik (Warszawa 1925); Juventus Gimnasium Zbarazensis 1791-1802; Tygodnik Słowa Polskiego... pod red. Jana Kasprowicza, Lwów

1902; Przewodnik Przemysłowy, Lwów 1902; Wśród polskich wydawnictw periodycznych są niektóre cenniejsze publikacje naukowe, jak np.: Rozprawy Akademii Umiejętności, Roczniki Towarzystw Naukowych Warszawskiego i Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

W skład zbiorów specjalnych weszło 312 starych druków, 857 rękopisów, 55 map, 95 rycin, 14 nut i 99 druków ulotnych. Wśród starych druków jest wiele druków obcych z XVI w. i jeden inkunabuł. Tu wymienić warto egzemplarz Statutów Królestwa Polskiego (Statuta Regni Poloniae) drukowany w Krakowie u Scharffenbergera w 1570 r. oraz cały szereg druków rzadkich. Książki z XVII i XVIII w. dotyczą różnych dziedzin, przeważają nauki humanistyczne i przyrodnicze, a stosunkowo niewiele jest teologii. Do zakresu nauk pedagogicznych należą: Grzegorza Piramowicza, O wymowie (Kraków 1792); Wojciecha Bystrzonowskiego, Retoryka (Kraków 1739); A. Jazwińskiego, Méthode mnemonique polonaise wraz z mapą chronograficzną (Paris 1847). Książka ta jest pomocą dydaktyczną do nauczania historii.

Dużą wartość przedstawia zbiór wydań z XVI w. autorów klasycznych i pism humanistów pochodzący z biblioteki dawnego kolegium jezuickiego w Przemyślu.

Rękopisy i dokumenty obejmują akta odnoszące się do historii szkolnictwa w Polsce. Zawierają one dawne świadectwa i dokumenty szkolne, nie publikowane dotąd wykłady szkolne i uniwersyteckie, spisy uczniów, dzienniki klasyfikacyjne, regulaminy i sprawozdania szkolne, wypracowania maturalne i inne dokumenty dotyczące szkół galicyjskich.

Wymienić tu należy zbiory map i atlasów od połowy wieku XVIII-XIX w., jak i z początku XX w. Wśród atlasów szkolnych historycznych i geograficznych z XIX w. na podkreślenie zasługują atlasy geograficzne. I.Sydow'a, Houze i Th.Menke'go. Z polskich wydań na uwagę zasługuje Atlas geograficzny J.Herknera, wydany w Warszawie w 1856 r.; Atlas geograficzny V.Haardta dla galicyjskich szkół ludowych (wyd.Wiedeń 1883) oraz dobrze zachowany Wielki Atlas Geograficzny wydany pod redakcją Wacława Nałkowskiego i Andrzeja Świętochowskiego (Warszawa 1895-1906). Z atlasu austriackiego K.I.Kipferlinga przejęliśmy 37 luźnych arkuszy, głównie z terenu b.Galicji. Szkolnictwa dotyczą: Mapa szkół średnich Galicji (w.XIX, rps), Mapa organizacyjna Towarzystwa Szkoły Ludowej w Galicji, Krakowskiem i Śląsku.

Zbiory Muzeum Szkolnego opracowane i udostępnione czytelnikom, mogą służyć pedagogom, a szczególnie historykom oświaty i szkolnictwa. Z uwagi na swą wartość użytkową księgozbiór b.Polskiego Muzeum Szkolnego został opracowany przez pracowników Biblioteki Głównej UAM w przyspieszonym tempie w ramach Czynu I-Majowego w 1964 r. i obecnie jest już udostępniany czytelnikom.

Tak więc, zgodnie z intencją założycieli Polskiego Muzeum Szkolnego, zbiory biblioteczne tej instytucji służą nauce polskiej, a w szczególności miejscowemu i zamiejscowemu nauczycielstwu oraz studentom pedagogiki, psychologii i Studium Nauczycielskiego, korzystającym ze zbiorów Biblioteki Głównej UAM.

PRZYPISY

¹ A.Knot: Polskie Muzeum Szkolne we Lwowie, *Minerwa Polska* 1:1927, nr 2, s.167.

² M.Wachowski, *Prekursorzy pedagogiki porównawczej w Polsce*. Maszynopis przygotowany do druku w *Zeszytach Naukowych Uniwersytetu Wrocławskiego* nr 7; J.K.Krzyżanowski: *O potrzebie i sposobie porównywania edukacji* podług P.Jullien, Lublin 1822, ss.40; F.Schneider: *Vergleichende Erziehungswissenschaft*, Heidelberg 1961, ss.218.

Jullien Marc-Antoine, (1775-1848) polityk i publicysta, od roku 1828 członek korespondent Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie, obrońca sprawy polskiej po powstaniu listopadowym. Napisał biografię Tadeusza Kościuszki tłumaczoną na język polski i wydaną we Wrocławiu w 1819 r. ponownie opublikowaną w *Pamiętniku z dziejów dawnej Polski* w Poznaniu w 1843 r. - wreszcie po raz trzeci w *Tarnowie* w 1894 r. W: W.Bobkowska: *Nowe prądy w polskim szkolnictwie ludowym w początku XIX w.* Kraków 1928, s.182, 184; Julien Marc-Antoine. W: F.Kierski: *Podręczna Encyklopedia Pedagogiczna*, t.1, s.208-209, 249.

³ V Sprawozdanie Zarządu Polskiego Muzeum Szkolnego za czas od 1.4.1907-31.3.1908. Lwów 1908, s.35.

⁴ J.Szews: *O utworzenie muzeum historii oświaty*, *Gdańskie Zeszyty Humanistyczne*. R.7:1964, nr 12, s.274. Wyd. Wyższa Szkoła Pedagogiczna Gdańsk (Nadbitka).

⁵ Juliusz Franciszek Simon, myśliciel i mąż stanu francuskiego. Ur. 1814 r. w Lorient (depart. Morbihan) profesor w szkole normalnej, następnie w Scrbonie w Paryżu, wybrany w 1848 r. do Zgromadzenia Narodowego, należał do umiarkowanego Stronnictwa Republikanów, jednakże w końcu 1851 r. usunięty został od obowiązków profesorskich. Po upadku drugiego cesarstwa był po ogłoszeniu Kzeczypospolitej ministrem oświecenia (1873); na tym stanowisku zajął się czynnie reformą wychowania i nauczania szkolnego we Francji. W ostatnich czasach zajmował się szerzej kwestiami społecznymi i edukacyjnymi niż filozoficznymi. Cenniejsze jego dzieła to: *Histoire de l'École de l'Alexandrie*, 2 t. Paryż 1844-45. (2 wyd. 1861); *La religion naturelle*. Paryż 1856 (5 wyd. 1859); *Le devoir*. Paryż 1854 (6 wyd. 1859); *La liberté de conscience* (1857) częściej: *La liberté*, t. 2 (2 wyd. 1859); *L'École* 1863 (polski przekład Kraków 1867). W: S. Orgelbrand: *Encyklopedia powszechna*, t. X, Warszawa 1884, s. 453.

⁶ Agenor Bardoux, mąż stanu, ur. 1839 r. w Bourges zm. 1871, był członkiem Zgromadzenia Narodowego, 1877-79, minister oświecenia. W grudniu 1882 wybrany senatorem dożywotnim, należał do centrum i zabierał często głos w sprawach dotyczących oświaty, zwłaszcza w 1892 r., popierając wniosek reorganizacji uniwersytetów. Napisał: *Dix années de vie politique* (1882); *La bourgeoisie française 1729-1848* (1886); *Les légistes et leur influence*

la société française (1877) i in. W: S.Orgelbrand: Encyklopedia powszechna, t.2. Warszawa 1898, s.137.

⁷ Ferry Jules (5.4.1832-17.3.1893) od 1851 mąż stanu, adwokat w Paryżu, redaktor czasopisma "Temps"; od 1869 republikański członek Zgromadzenia Narodowego i ciała prawodawczego, mer Paryża; od 1872-73 poseł w Atenach. Zniósł kongregacje, wprowadził ustawodawstwo antyklerykalne. Od 1880-81 r. był Prezesem Rady Ministrów, a od 1882 r. Ministrem Oświecenia. W 1893 r. wybrany został Prezesem Senatu. W: Meyers kleines Konversation-Lexikon, Bd.1, Leipzig 1898, s.727.

⁸ Samuel Dickstein, O muzeach pedagogicznych. Warszawa 1883; Samuel Dickstein, matematyk polski ur. 12.5.1851 w Warszawie był członkiem redakcji czasopisma "Przyroda i Przemysł" (1872-74), członkiem redakcji "Przeglądu Pedagogicznego" (1885-1888) oraz wydawcą "Rocznika Pedagogicznego" (t.1 i 2, 1882-84). W 1890 r. mianowany został członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, a w 1893 r. Akademia Umiejętności w Krakowie wybrała go na członka korespondenta. W: W. Encyklopedia powszechna ilustrowana, t.15-16, Warszawa 1895, s.510-511.

⁹ J.Szews, O utworzenie muzeum historii oświaty. Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. R.7:1964, nr 12, s.275. Wyd. Wyższa Szkoła Pedagogiczna Gdańsk (Nadbitka).

¹⁰ "Przegląd Pedagogiczny", Warszawa 1882, s.690-693.

¹¹ "Przegląd Pedagogiczny", Warszawa 1884, s.59 i nast.

¹² Tamże, s.246 i nast.

¹³ Antoni Karbowski: Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych 1884-1908. W: Dodatek I do "Muzeum". Lwów 1909, s.50-53; A.Ch., Nauczycielstwo polskie w Galicji "Świat" 1909, nr 28, s.6-8.

¹⁴ Trzecie Sprawozdanie Zarządu Polskiego Muzeum Szkolnego 1905-1906. Lwów 1906, s.3-8; Czwarte Sprawozdanie Zarządu Polskiego Muzeum Szkolnego 1906-1907. Lwów 1907, s.3-10; V Sprawozdanie ... , 1907-1908, s.34-39; VI Sprawozdanie ..., 1908-1909, s.3-8.

¹⁵ VII Sprawozdanie ..., 1909-1910, s.3-13; VIII Sprawozdanie ... , 1910-1911, s.4-22; IX Sprawozdanie ... , 1911-1912, s.4-5.

¹⁶ Tamże, s.21-22; XI Sprawozdanie ... , s.12-16; S.Kossowski: Polskie Muzeum Szkolne i jego cele a nauczycielstwo, t.2, s.447-455.

¹⁷ III Sprawozdanie ... , s.4-5; XI Sprawozdanie ... , s.12, 14.

¹⁸ XII Sprawozdanie ... , s.1-4; XIII Sprawozdanie ... , s.1-3; XIV Sprawozdanie ... , s.3-7.

¹⁹ Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok 1931. Poznań 1931, s.96.

²⁰ Autorka niniejszego artykułu pracowała przy przenoszeniu księgozbioru Polskiego Muzeum Szkolnego

32

z kościoła św. Michała do Collegium Maius przy ulicy Fredry 10.

²¹ Z relacji ustnej dra Henryka Kowalewicz.